

नेपालको निजामती सेवामा महिला पहुँच

समाजशास्त्र बिषयको स्नाकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तीका लागि आशिक आवश्यकता
परिपुर्तिका लागि प्रस्तुत गरिने शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

शिवका घिमिरे

सिम्बल नं. २८०१४४ / १३७

त्रि.वि रजिष्ट्रेसन नं. ७ - १- ३८ - १९६६ - ९८

समाजशास्त्र केन्द्रिय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

किर्तिपुर, काठमाण्डौ

(२०७५)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित पाठ्यक्रम अनुसार समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि मेरो निर्देशनमा छात्रा शिवका घिमिरेले नेपालको निजामती सेवामा महिला पहुँच, अध्ययन शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नुभएको छ । म उहाँको कार्यप्रति सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
डा. गुमान सिंह खत्री

(शोध निर्देशक)

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर

मिती :-

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको निमित्त शिवका घिमिरेले तयार पार्नु भएको नेपालको निजामती सेवामा महिला पहुँच शीर्षकमा शोधपत्र समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको लागि उपयुक्त ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१.	डा. तुलसी राम पाण्डे विभागीय प्रमुख	.....
२.	सुदिप सिंह नकर्मि बाह्य परीक्षक	.....
३.	डा. गुमान सिंह खत्री शोध निर्देशक	.....

मिति:

कृतज्ञता ज्ञापन

राज्यको एक स्थायी सरकारको रूपमा रहने अंग निजामती सेवामा केन्द्रित रहेर “नेपालको निजामती सेवामा महिला पहुच” कम छ भन्ने बारेमा खोज गर्ने मेरो कोशिसमा अनेकौं विद्वानहरुबाट प्रेरणा मिलेको छ । यस अध्ययनलाई व्यवस्थित र स्तरीय ढंगबाट अगाडी बढाउन, अनुसन्धानको गरिमाप्रति सधै सचेत रहेर कार्यक्षेत्रमा जुट्न र खोजसँग सरोकार रहेका तथ्याङ्कहरु संकलन गर्न तथा शोधपत्रको छविलाई कायम राख्न मेरा सहप्राध्यापक डा. गुमान सिंह खत्रीको प्रेरणामुलक मार्गदर्शन प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

समाजशास्त्र/ केन्द्रिय विभागका विभागीय प्रमुख प्रो.डा. तुलसीराम पाण्डे ज्यूका साथै मेरो शोध पत्र लेखनमा प्रेरणा दिनुहुने यस समाजशास्त्र/केन्द्रिय विभागका सम्पूर्ण प्राध्यापक र विभाग परिवारलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयार पार्ने अवस्था देखि लेखनलाई अन्तिम रूप दिने समयसम्म विभिन्न विद्वानहरुको प्रकाशित कृतिहरु अनुसन्धान प्रतिवेदन र विचारहरु अत्यन्त उपयोगी रहेको छ । ती सबै विचार तथा सिद्धान्तका स्रष्टाप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

मेरो सोधकार्यमा उत्तरदाताहरुको रूपमा मात्रै नभई आफ्ना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक, वैवाहिक, पारिवारीक र धार्मिक पृष्ठभूमी बारेमा यथार्थ जानकारी दिई तथ्याङ्क संकलन गर्नमा सहज रूपमा सहयोग गर्ने निजामती किताबखानामा कार्यरत सम्पूर्ण कर्मचारी, लोकसेवा आयोग, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय लगायतका निजामती कर्मचारीहरु प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

यस अध्ययनको दौरानमा आवश्यक अध्ययन सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने निजामती किताबखाना, जनप्रशासन केन्द्रिय विभाग, केन्द्रिय पुस्तकालय, राष्ट्रिय महिला आयोग, केन्द्रिय तथाङ्क विभाग प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यो अध्ययन गर्न प्रोत्साहन गर्ने मेरी आमा तथा यस अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने सल्लाह दिनु हुने मेरो परिवार, अंकल व. ऋषिकान्त घिमिरे, भाई निशान्त, साथी प्रज्ञा लगायत मलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्ने मित्रहरुलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

.....
शिवका घिमिरे

मिति:

विषय सूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

विषय सूची

तालिका सूची

परिच्छेद १ : परिचय

१-७

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

१

१.२ समस्याको पहिचान

५

१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू

६

१.४ अध्ययनको सान्दर्भिकता

६

१.५ अध्ययनको सीमा

७

परिच्छेद २ : पूर्व साहित्यको समिक्षा

८-४६

२.१ निजामती सेवाको सामान्य परिचय

८

२.२ निजामती सेवामा आरक्षण सम्बन्धी प्रावधान

१०

२.३ नेपालमा निजामती सेवा र लैङ्गिक स्थिति

१२

२.४ हालको निजामती सेवाको वर्गिकरण तथा सेवा प्रवेशको विधि

१५

२.५ निजामती सेवामा महिला सम्बन्धि भएका विशेष प्रावधानहरू

१६

२.६ नेपालको संविधानमा महिला सम्बन्धि उल्लेखित अधिकार

१७

२.७ योजनामा महिला

१८

२.८ नेपालको निजामती सेवामा महिला पहुँच

२०

२.९ महिला विकासका सम्बन्धमा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र अन्तराष्ट्रिय प्रयास

२१

२.१० महिला सशक्तिकरण

२७

२.११ महिला सशक्तिकरणको अध्यावधिक स्थितिको समिक्षा

२७

२.१२ नेपाली महिलाको अवस्था

२८

२.१३ नेपालमा महिलाको शैक्षिक, आर्थिक, राजनैतिक र कानुनी अवस्था

३०

२.१३.१ शैक्षिक अवस्था

३१

२.१३.२ आर्थिक अवस्था

३१

२.१३.३ कृषि क्षेत्रमा महिला	३२
२.१३.४ उद्योगमा महिला	३३
२.१३.५ राजनैतिक अवस्था	३३
२.१३.६ कानुनी अवस्था	३५
२.१४ लैङ्गिक र रोजगार (सैद्धान्तिक अध्ययन)	३६
२.१५ महिला अधिकार	३८
२.१६ महिलाको निम्ति सामाजिक रूपले निषेध गरिएका कार्यहरू	४६
परिच्छेद ३ : अनुसन्धान विधि	४७-५१
३.१ अध्ययन ढाचा	४७
३.२ अध्ययन क्षेत्र छनौट र औचित्य	४७
३.३ नमुना छनौट	४८
३.४ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत:	४८
३.४.१ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधि	४८
३.४.१.१. प्रश्नावली	४८
३.४.२.२. अन्तर्वार्ता	४८
३.४.२.३. अवलोकन	४९
३.४.२ द्वितीय तथ्याङ्क संकलन विधि	४९
३.५. तथ्याङ्क प्रस्तुतिकरण तथा विश्लेषण	५०
३.६. विश्वसनियता एवं प्रमाणिकता	५०
३.७. अध्ययनको सीमा	५१
परिच्छेद ४ : निजामती सेवामा महिला पहुँच र सामाजिक स्थिति	५२-७६
४.१ निजामती सेवामा विगत ५ वर्ष देखिको महिला पहुँच	५२
४.१.१ निजामती सेवामा २०७०/२०७१ मा महिला, पुरुष र समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५३
४.१.२ निजामती सेवामा २०७१/२०७२ मा महिला, पुरुष समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५३
४.१.३ निजामती सेवामा २०७२/७३ मा महिला, पुरुष समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५४

४.१.४ निजामती सेवामा २०७३/७४ मा महिला, पुरुष समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५६
४.१.५ निजामती सेवामा २०७४/७५ मा महिला, पुरुष समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५६
४.२ उत्तरदाता महिलाहरूको सामाजिक अवस्था	५९
४.२.१ उत्तरदाता महिलाहरूको उमेरगत स्थिति	५९
४.२.२ उत्तरदाता महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति	५९
४.२.३ उत्तरदाता महिलाहरूको बैबाहिक स्थिति	६०
४.२.४ उत्तरदाता महिलाहरूको जातिगत स्थिति	६२
४.२.५ उत्तरदाताहरूको निर्णयात्मक भूमिका सम्बन्धि धारणा	६३
४.२.६ उत्तरदाताहरूको सेवाप्रवेश पछिको अवस्था	६४
४.२.७ घरको काममा पुरुषको सहयोग	६५
४.२.८ दिनमा कार्य गर्ने घण्टा	६६
४.३ महिला पहुँच र सशक्तिकरण	६७
४.३.१ सेवामा प्रवेश गर्नुको कारण	६७
४.३.२ निजामती सेवामा महिला पहुँच	६८
४.३.३ महिला पहुँच कम हुनुको कारण	६९
४.३.४ कार्यालयमा पुरुष कर्मचारीबाट हुने व्यवहार	७०
४.३.५ कार्यालयमा महिला कम भएका कारण गरिएको महशुस	७१
४.३.६ निजामती र अन्य सेवामा कार्य गर्दा महिला भएका कारण भोग्नुपरेका समस्या सम्बन्धमा	७१
४.३.७ निजामती सेवा ऐनप्रतिको दृष्टिकोण	७२
४.३.८ कार्यप्रतिको सन्तुष्टि	७३
४.३.९ आरक्षण सम्बन्धमा महिला कर्मचारीको धारणा	७४
४.३.१० महिला सशक्तिकरणको उपाय सम्बन्धि उत्तरदाता महिलाको धारणा	७५
४.३.११ सेवालाई आकर्षक बनाउन गर्नुपर्ने कार्यहरू	७६
परिच्छेद ५ : सारांश तथा निष्कर्ष	७८-८०
५.१ सारांश	७८
५.२ निष्कर्ष	८०

तालिका सूची

		पेज नं.
तालिका नं. २.१	नेपालको निजामती सेवामा महिला पहुँच	२१
तालिका नं. २.२	नेपालमा महिलाको शैक्षिक अवस्था	३२
तालिका नं. २.३	नेपालमा कृषि क्षेत्रमा महिलाको अवस्था	३३
तालिका नं. २.४	नेपाली उद्योगमा महिलाको अवस्था	३४
तालिका नं. २.५	नेपालको स्थानिय तह, प्रदेश सभा, प्रतिनिधि सभामा र संविधान सभामा महिला तथा पुरुषको निर्वाचित अवस्था २०७४	३६
तालिका नं. ४.१	२०७०/२०७१ मा महिला, पुरुष र समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५३
तालिका नं. ४.२	२०७१/२०७२ मा महिला, पुरुष र समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५४
तालिका नं. ४.३	२०७२/७३ मा महिला, पुरुष र समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५४
तालिका नं. ४.४	२०७३/२०७४ मा महिला, पुरुष र समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५५
तालिका नं. ४.५	२०७४/२०७५ मा महिला, पुरुष र समावेशी दरखास्त र सिफारिस	५६
तालिका नं. ४.६	उत्तरदाता महिलाहरूको उमेरगत स्थिति	५८
तालिका नं. ४.७	उत्तरदाता महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति	५९
तालिका नं. ४.८	उत्तरदाता महिलाहरूको बैवाहिक स्थिति	६०
तालिका नं. ४.९	उत्तरदाता महिलाहरूको जातिगत स्थिति	६१
तालिका नं. ४.१०	उत्तरदाताहरूको निर्णयात्मक भूमिका सम्बन्धि धारणा	३२
तालिका नं. ४.११	उत्तरदाताहरूको सेवा प्रवेश पछिको अवस्था	६३
तालिका नं. ४.१२	उत्तरदाता महिलाहरूको घरको काममा पुरुषको सहयोग	६४
तालिका नं. ४.१३	महिलाहरूको एक दिनमा कार्य गर्ने समय	६५
तालिका नं. ४.१४	सेवामा प्रवेश गर्नुको कारण	६६
तालिका नं. ४.१५	निजामती सेवामा महिला पहुँच	६७

तालिका नं. ४.१६	महिला पहुँच कम हुनाको कारण	६८
तालिका नं. ४.१७	कार्यालयमा पुरुष कर्मचारीबाट महिला कर्मचारीमाथि हुने व्यवहार	६९
तालिका नं. ४.१८	कार्यालयमा महिला कम भएका कारण गरिएको महशुस	७०
तालिका नं. ४.१९	निजामती सेवामा आरक्षण कोटाबाट प्रवेश गरेका कारण भोगनुपरेका समस्या	७१
तालिका नं. ४.२०	निजामती सेवा ऐनप्रतिको दृष्टिकोण	७२
तालिका नं. ४.२१	उत्तरदाताहरूको कार्यप्रतिको सन्तुष्टि	७३
तालिका नं. ४.२२	महिला आरक्षण सम्बन्धि धारणा	७४
तालिका नं. ४.२३	महिला सशक्तिकरणको उपाय सम्बन्धि उत्तरदाताहरूको धारणा	७५
तालिका नं. ४.२४	सेवालाई आकर्षक बनाउन गर्नुपर्ने कार्यमा उत्तरदाताको धारणा	७६